

Tautosakos darbai 66, 2023, p. 121–134
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.23.66.07>

Senieji žmonės XIV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniuose. Kas jie?

TOMAS ČELKIS

Vilniaus universitetas

tomas.celkis@if.vu.lt

<https://orcid.org/0009-0009-0516-8236>

SANTRAUKA. Įvairiuose XIV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) teisiniuose šaltiniuose minimi *senieji žmonės*. Tyrime keliami hipotezė, jog šie asmenys buvo paprotinės teisės ir senosios tradicijos žinovai bei saugotojai. Jie minimi LDK ir kaimyninių šalių sutartyse, kuriomis būdavo nustatomos valstybių sienos. Anuomet „teisingomis“ sienomis laikytos tokios, kurios buvo nusistovėjusios nuo seno – pagal paprotį. Šie asmenys stengdavosi jas atsiminti ir parodyti. Senieji žmonės dalyvaudavo LDK teismuose, kuriuose nagrinėti nuosavybės, žemių ribų, prievolių, bajorystės įrodymo klausimai. Pirminė jų užduotis buvo atsiminti senuosius – „tikruosius“ – faktus. Teismuose jie tiesiogiai dalyvaudavo nedažnai, bet, reikalui esant, pats teismo pareigūnas nurykdavo pas juos ir apklausdavo. Įdomu, kad teismų dokumentuose liudijusių senųjų žmonių vardai fiksuojami itin retai, jie dažniausiai likdavo anonimais. Taip pat itin retai nurodytas dalyvavusių senolių amžius ir jų skaičius. Galima prielaida, kad teismuose senieji žmonės būdavo ne tik liudytojai, daug atsimenantys apie praeitį, bet kartu atstovaudavo paprotinei teisei. To meto LDK teismams būdingas formalizmas, gyvavo įvairūs paprotiniai ritualai, kuriais būdavo pabrėžiamas teismo proceso išskirtinumas ir reikšmė. Todėl tikėtina, kad senieji žmonės stebėdavo, ką teismuose kalba ir kaip elgiasi kiti bendruomenės nariai, kad viskas būtų atliekama pagal nusistovėjusias senąsias tradicijas. Tai rodo, kad LDK, šalia rašytinės teisės normų, paraleliai remtasi ir paprotinės teisės principais.

RAKTAŽODŽIAI: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, senieji žmonės, rašytinė teisė, paprotinė teisė, valstybių sutartys.

The Old People in the Historical Sources from the 14th–16th Century Grand Duchy of Lithuania. Who Were They?

ABSTRACT. Various sources of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) from the 14th–16th centuries quite frequently mention the *old people*. The author proposes a hypothesis that these

Received: 09/11/2023. **Accepted:** 18/12/2023

Copyright © Tomas Čelkis, 2023. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

individuals could have been connoisseurs and custodians of the customary law and the old tradition. They testified in the treaties between the GDL and the neighbouring countries, in which the borders of the states were determined, because, at that time, the “correct” borders were considered those that had been established for a long time, i. e. by the customs. These people tried to remember and indicate these borders. The *old people* used to participate in the GDL courts, in which issues of ownership, land boundaries, obligations, and evidence of the noble origins of the families were examined. Their primary task was to remember the “real” facts, i. e. the old ones. They did not attend the courts often, but, if necessary, the court officials would go and question them. Interestingly, the personal names of the *old people* who testified at courts were written down extremely rarely and for some reason these people usually remained anonymous. In addition, their age and the exact number of the *old people* who participated were rarely indicated. Some sources allow us assuming that in the courts, the *old people* were not only witnesses who remembered a lot and could speak about the past; they also represented the old customary law. At that time, the GDL courts were characterized by formalism, various customary rituals that distinguished between the examined events and emphasized their significance. Perhaps the *old people* observed what was said in the courts and how the other members of the community behaved, ensuring that things were done according to the established ancient norms. Thus, alongside the written law of the GDL, elements of the customary law also existed.

KEYWORDS: Grand Duchy of Lithuania, *old people*, written law, customary law, state treaties.

ĮVADAS

XIV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) istorijos šaltiniuose (privilegijose, teismų bylose, donacijose ir kt.) minima juridinė sąvoka – *senovė* (plačiau žr. Словарь 27: 211). Ji nurodydavo senosios tradicijos saugojimo normą arba normas, veikusias teisėje tiek žodiniu, tiek rašytiniu pavidalu. Ši sąvoka juridiniuose dokumentuose reikšdavo, jog skelbiant privilegijas ar sudarant aktus laikytasi nuo seno gyvavusių papročio teisės normų. Pavyzdžiui, jei asmuo turėjo žemės nuosavybę *nuo seno*, bet neturėjo tai liudijančių rašytinių dokumentų, nes ilgai nebuvo galimybės ar poreikio juos surašyti, tai pagal paprotį žemė teisėtai priklausė asmeniui. Panašiai būdavo ir su asmenų turėtomis prievolėmis valdovui (valstybei): jos vykdytos, nes taip buvo *nuo seno*. Vienas būdų apsisaugoti, kad prievolių nebūtų primesta daugiau, – tai pateikti argumentą, jog atlikta prievolė turėta nuo seno, paveldėta iš tėvų ir senelių. O visos naujai primetamos buvo neteisėtos. Plačiausiai senovės taisyklė buvo taikoma rusėniškose LDK žemėse. Jei vietos žemių-kunigaikštysčių valdančiojo elito atstovai gaudavo privilegijų iš valdovo, būdavo tikrinama, ar jose nepažeista senovės taisyklė, faktiškai garantavusi vietos elito teises ir galias. LDK archyvo – Lietuvos Metrikos – duomenys rodo, kad senovės samprata buvo svarbi įvairiose gyvenimo srityse (plačiau žr. Ващук 2011). Tačiau laikui bėgant ji neišvengiamai keitėsi, nes senovės normos paisymas dažnai neapsaugodavo nuo nepageidaujamų naujovių. Kasdieniame gyvenime įsitvirtinančios naujovės tapdavo tos pačios senovės dalimi, dėl to pirmą kartą senovę keisdavo „jaunesnė“

senovė, kurią formuodavo tiek ribota žmonių atmintis, tiek plačiau įsigalėjusi rašto kultūra. Analogiška senovės samprata apčiuopiama Viduramžių Vakarų Europos juridiniuose dokumentuose (Stock 1979).

Minėtos sąvokos klausimu istoriografijoje rašyta nemažai. Pirmieji ją aptarė rusų istorikas Matvejus Liubavskis (Любавский 1892: 61–62) ir ukrainiečių mokslininkas Aleksandras Gruševskis (Грушевский 1918: 18–42), gerokai vėliau – rusų istorikas Michailas Kromas (Кром 1994). Dmitro Vaščiuokas publikavo senovės sampratai skirtą knygą ir nemažai straipsnių (Ващук 2009a, 2009b; Блануца, Ващук 2006; Vashchuk 2009). Įvairiapusiškai šią temą nagrinėjo kiti autoriai (žr. Белы 2007; Голубев 2009; Груша 2013; Полехов 2015).

XIV–XVI a. LDK istorijos šaltiniuose – juridiniuose dokumentuose, surašytuose rusėnų ir lotynų kalbomis, – ne tik vartota *senovės* sąvoka, bet ir minimi „seni žmonės“, „seni vyrai“ (rus. *старые люди, мужы старые*, lot. *senes*¹). Šaltiniuose beveik nėra paaiškinimų, kodėl jie taip vadinti: dėl amžiaus, gyvenimiškosios patirties ar dėl neeilinių žinių? Dokumentuose šie asmenys dažniausiai tik paminimi, labai retai nurodoma jų tapatybė, socialinė kilmė. Atrodo, jog su teisės dalykais susijusiuose procesuose šie asmenys būdavo paprotinės teisės atstovai, galėję pateikti žinių apie senovę, pagrįsti jas papročiais. Prancūzų istorikas Georges’as Duby, analizuodamas atminties sampratą Viduramžių Europoje, ją skyrė į kolektyvinę ir genealoginę. Anot jo, kolektyvinė atmintis susiformuodavo per bendruomenės vidaus bei bendruomenių tarpusavio santykius, ir tai buvo viena galimybių saugoti bendrumo jauseną. Ji buvo perduodama žodžiu, o seni žmonės buvo šios tradicijos saugotojai. Senolių patarimai, liudijimai ir nuomonė buvo aktualūs sprendžiant įvairius bendruomenių klausimus (Duby 1988: 210–221). Todėl šiame straipsnyje, kalbant apie LDK šaltiniuose minimus senus žmones, vartojamas apibendrintas dokumentuose pasitaikančių įvairiakalbių pavadinimų vertimas į lietuvių kalbą – *senieji žmonės*. Paprastai šis įvardijimas ne tik nusako asmenų amžių, bet ir žymi jiems priskiriamą archajinį mąstymą, papročių išmanymą ir jų laikymąsi ((LKŽ 12: 389, 399, 403). Straipsnyje tikrinti šias prielaidas skatina XIV–XVI a. istorijos šaltinių duomenys – jie čia analizuojami.

Istoriografijoje ir apskritai humanitarinių mokslų tyrimuose apie šiuos paslaptingus senuosius žmones rašyta mažai. Tyrimuose apie juos dažniausiai užsimenama tik vienoje kitoje pastraipoje. Kiek plačiau yra kalbėjęs istorikas Aleksandras Gruša: teismų procesuose senieji žmonės liudydavo, nes daugiau atsिमindavo ir išmānydavo praeities įvykius (Груша 2013: 233–234). Jo nuomone, šie asmenys senais vadinti tik dėl amžiaus, bet jie veikiausiai nebuvę paprotinės teisės žinovai. Vis dėlto tai nėra visiškai tikslu: paprotinė teisė, kaip ir per šimtmečius nusistovėję papročiai, niekur nedingo, nors įsigalėjus rašto kultūrai jie pamažu keitėsi. XIX a.

1 Viduramžių Vakarų Europos istorijos šaltiniuose, surašytuose lotynų kalba, dažniausias *senų*, arba *senųjų*, žmonių įvardijimas – *antiqui homines* (žr. Sarrazin 2014: 382).

ir XX a. pradžios Rusijos imperijos administracijos dokumentuose taip pat minimi senieji žmonės, o jų reikšmę kaimo bendruomenėms yra aptarę etnologai (Šaknys 2001: 11–12, 19; Миронов 2003; Mačiekus 1983, 1990). Akivaizdu, kad šių žmonių negalėtume tapatinti su tais senaisiais žmonėmis, kurie minimi dokumentuose iki XVII amžiaus: kitokia buvo tiek jų įtaka bendruomenei, tiek mąstymas, neišvengiamai paveiktas visuomenės modernėjimo. Natūraliai norisi klausti: kas buvo ir kokiomis savybėmis pasižymėjo senieji žmonės XIV–XVI a., jei jų liudijimais remtasi teismuose, dažnai net nereikalaujant prisiekti? Kodėl jų parodymais klovėsi valstybių pareigūnai delimitaciniuose procesuose? Pasitelkiant pirminius istorijos šaltinius – LDK tarpvalstybinių sutarčių aktus, teismų bylų medžiagą, kur minimi senieji žmonės, – nagrinėjama šios kategorijos samprata. Straipsnis yra šaltiniotyros pobūdžio, todėl istoriografijos metodologija naudojama tiek, kiek reikalinga norint aptarti platesnį istorinį tyrimo kontekstą.

SENŪJŲ ŽMONIŲ PAMINĖJIMAI TARPVALSTYBINIUOSE DOKUMENTUOSE XIV–XVI AMŽIUOSE

XIII–XIV a. naratyviniuose šaltiniuose, užrašytuose svetimšalių pasakojimuose apie Lietuvą, senųjų žmonių beveik neminima. Kartais senais žmonėmis vadinti vyresni asmenys, senoliai, klaidžiodavę po apylinkes ir „dirbdavę“ žvalgais. Kronikininkas Petras Dusburgietis rašė, jog 1311 m., per žygį, riteriai pagavo Lietuvos valdovo žvalgus, vienas jų sučiuptas prie Gardino, ir tai buvo senas žmogus – senis (Dusburg 1861: 177).

Senieji žmonės dažniausiai minimi juridiniuose dokumentuose – aktuose, teismų bylose. Kartu su kitais liudytojais jie būdavo kviečiami dalyvauti teismuose. XV–XVI a. teismų bylose paprastai pateikiama išsamių duomenų apie teismų dalyvius ir liudytojus: užrašyti jų vardai, nurodyta socialinė padėtis. 1529 m. Pirmajame Lietuvos Statute rašoma, jog liudytojai turėję būti dori ir patikimi žmonės, tinkamo tikėjimo, t. y. krikščionys, nes prieš liudijant jiems reikėdavę prisiekti (PLS: 218; taip pat žr. ALS: 162; TLS: 336). O štai apie į teismus kviestus senuosius žmones dokumentuose dažniausiai rašoma labai trumpai. Pažymima, jog jie dalyvavę teisme ir kalbėję, bet ne visada aišku, ar ir jie liudydami prisiekdavę. Šaltiniuose iki pat XV a. pabaigos duomenų apie juos itin maža, ir tik XVI a. dokumentuose kartais nurodyti jų vardai.

Teismuose besibylinėjusios pusės siekdavo įrodyti savo pirmumo teisę į nuosavybę arba į prievoles, turėtas nuo seno, tad kiekvienam bylininkui būdavo svarbu įrodyti pirmumą pagal paprotinę *pirmosios rankos* teisę: kas buvęs pirmesnis, tas ir esąs teisėtas savininkas. Tokiose situacijose teismai kartais kviesdavo liudyti senuosius žmones, turinčius atsiminti faktus iš kuo senesnių laikų ir papasakoti apie asmens turėtas teises ir pareigas.

Taigi senieji žmonės buvo žodinės atminties saugotojai ir, matyt, kartu paprotinės teisės žinovai. Štai sudarant tarpvalstybines sutartis jų atmintimi kliaudavosi LDK ir kaimyninių valstybių pareigūnai, ruošę diplomatinio pobūdžio dokumentus arba tarpvalstybines sutartis. Regis, pirmą sykį senieji žmonės kaip paprotinės teisės žinovai paminėti LDK ir Mazovijos kunigaikštystės 1358 m. tarpvalstybinės sutarties falsifikate, kuriame reglamentuotas šalių politinis sambūvis ir nustatoma teritorijas skirianti siena (KDKM: 72–75). Nors tai falsifikatas, istorikai yra pastebėję, kad jis remiasi mums nežinomu autentišku dokumentu, kuriame pateikta informacija atitinka XIV a. realijas, be to, panašus turinys fiksuotas vėlesniuose šaltiniuose (NKDM: 30–32; taip pat žr. MRPS 3: 189; MRPS 4 (3): 354). Šiuo atveju svarbus ne tiek sutarties legitimumas, kiek amžininkų joje surašyta informacija, veikiausiai standartiškai pakartojama tokio pobūdžio dokumentuose. Matyt, falsifikatoriai įrašė senuosius žmones, nes tais laikais buvo gana įprasta juos kviestis ir su jais tartis. 1358 m. falsifikate lotyniškai įrašyta, jog atribojant šalių sienas dalyvavo patikimi ir šį darbą išmanantys *senes et antiquae personae* – „senoliai ir senovės žmonės“. Vadinas, tai amžiumi vyresni, papročius išmanę asmenys, kviešti patarti ir parodyti senąsias, t. y. teisingas, sienas, žinotas nuo seno (Čelkis 2014: 165).

Kitas senųjų žmonių paminėjimo atvejis – 1398 m. LDK valdovo Vytauto ir Vokiečių ordino Salyno amžinosios taikos sutartis. Joje parašyta, kad reikia atriboti valstybių teritorijas ir, pagal senų žmonių parodymus, nustatyti teisingas sienas². Kalba ėjo apie senąsias sienas, nusistovėjusias genčių laikais. Teisingų ir senų sienų taip pat ieškota laikantis senojo *pirmosios rankos* papročio ir senovės taisyklės: tai, kas sena, – patikrinta laiko ir tikra. Nors tokiuose procesuose Vokiečių ordino pareigūnai buvo linkę remtis rašytiniais dokumentais, pasak Zenono Ivinskio, 1446 m. Prūsijos, Livonijos ir LDK vadovybė, nustatydamą ginčytinas sienas, rėmėsi ir senųjų žmonių liudijimais (Ivinskis 1936: 99; taip pat žr. LUB: 248).

XVI a. senieji žmonės vis paminimi kalbant apie analogiškas ribų žymėjimo procedūras. 1540 m. LDK ir Livonijos sienos atnaujinimo akte paliudyta, kad pareigūnams – komisarams valstybių sieną rodė „patikimi vokiečiai ir seni ne vokiečiai“³. 1542 m., tikrindami LDK ir Livonijos sieną, komisarai rėmėsi pasienio gyventojų, žemvaldžių ir senųjų žmonių parodymais (LM 560). Šie žmonės paminėti ir 1546 m., tikrinant LDK bei Lenkijos sieną, apklausiant pasienio gyventojus bei bajorus – senuosius žmones⁴. Panašių liudijimų tarpvalstybiniuose XVI a. dokumentuose galima rasti ir daugiau.

2 *Ouch so globet herczog Witawdt dem orden, ap is geschege, das herczog Symaske adir sine nachkomelinge di Wese widder czu im loesen werde, das her denne die grenitzen mit dem egenanten herczogen Symasken machin sal nach alder luthē ussproche* (CEV: 51–54).

3 [...] *durch warhaftige Dutzschen vnd ock olde vndutschen* (RLU: 199).

4 [...] *ставили шесть светковъ, шляхтичовъ, людей старыхъ* (ASZR 1: 47).

Kodėl senieji žmonės dažniausiai minimi delimitaciniuose procesuose? Jų dalyvavimas buvo reikalingas, nes valstybių sienų nustatymą ir žymėjimą grindė iš seno nusistovėjusios paprotinės teisės normos ir procedūros (plačiau žr. Čelkis 2010, 2011). Senieji žmonės buvo laikomi tam tikru paprotinės teisės šaltiniu (plačiau žr. Jablonskis 1979: 68). Daugelis paprotinių normų buvo kilę iš gyvenimiškos praktikos, todėl labai tikėtina, jog senieji žmonės buvo kviečiami ne tik dėl to, jog galėjo atsiminti senų laikų situaciją, bet ir dėl to, kad išmanė paprotines procedūras ir su jomis susijusius gestus – kaip viskas turi būti padaryta, nusakyta ir simboliškai įprasminta. Anot Haroldo J. Bergmano, senojo pasaulio žmonėms buvo itin svarbus pats ritualas ir teisinga jo išraiška, egzistavusi nuo seno, nes taip įvykis buvo išskiriamas iš kasdienybės, jam suteikta ypatinga reikšmė (Bergman 1999: 88–90).

SENIEJI ŽMONĖS LDK TEISMŲ DOKUMENTUOSE

XV–XVI a. senuosius žmones kviesdavo dalyvauti Žemės, Komisarų ir Pakamario teismuose, kuriuose buvo nagrinėjami nekilnojamojo turto nuosavybės klausimai arba ginčai dėl žemių ribų. Dažna pirminė senolių užduotis būdavo atsiminti „tikruosius“ praeities faktus. 1486 m. Vilniuje buvo nagrinėjama Šv. Mykolo Arkanġelo cerkvės Smolenske archimandrito ir Boriso Semionovičiaus byla dėl Mokejevskojės sodybos priklausomybės. Teisme B. Semionovičius parodė iš valdovo gautus juridinius raštus, liudijusius, jog sodyba, kurią iki tol valdė cerkvė, buvo perduota dar jo tėvui. Teismas kreipėsi į Smolensko vietininką Mikalojų Radvilą, kad jis išsiaiškintų, kaip seniai sodyba priklausė cerkvei. Byloje rašoma, kad dėl to M. Radvila kartu su atvykusiu teismo pareigūnu turėjo apklausti senus žmones, galinčius pasakyti, ar sodyba priklausė cerkvei valdovų Vytauto ir Žygimanto Kęstutaičio laikais⁵. Paskui privalėjo apklausti kitus vietos gyventojus, veikiausiai „jaunesnius“ liudytojus. Panašioje byloje senieji žmonės liudijo 1495 m. teisme Vilniuje, nagrinėjant Smolensko bajorų Terechovičių ir Senkos Berdibiakovičiaus ginčą dėl dviejų kaimelių priklausomybės. Čia taip pat buvo apklausti „seni vyrai, nuo seno šitai atsimenantys“⁶. Vėlesnėje, 1570 m., byloje senieji žmonės liudijo dėl Ožiackių kaimo Bresto paviete priklausymo bajorui Adomui Patiejui ir jo broliams, nes kaimą, kaip buvo teigiama, jų giminei seniau suteikęs monarchas⁷.

5 [...] о томъ доведаль отъ старыхъ людей, какъ здавна, за великого князя Витовта и за Жикгимоньта, тое селищо къ църкви слушало къ Светому Михаилу, ижъ опытывал тамъ у Смоленьску о томъ старыхъ людей, они поведали ему, штожъ здавна, за великого князя Витовьта и Жикгимоньта, тое селищо на имя Мокеевьское слушало къ църкви къ Светому Арханьгелу Михаилу (LM UK 4: 116).

6 [...] и мужомъ старымъ, который давно о томъ памятают (LM UK 5: 81).

7 [...] люди старыхъ опытывали, которые все одностайне зознали (LM UK 51: 255).

Senieji žmonės dažniau minimi žemių valdų atribojimuose ir žymėjimuose. Jie parodydavo teisingas – senąsias – valdų ribas. 1497 m. Svisločės valsčiaus valdovo žmonių Bolševičių ir bajorų Kotovičių ginče dėl žemių ribų, teismas leido pastariesiems kviesti liudyti ne tik bendrarius, bet ir senuosius žmones⁸. Analogiškai situacija susiklostė 1525 m., nustatant žemių ribas Belsko ir Nerevo giriose, kur dalyvavo pakviesti „seni bajorai“⁹. Įdomiau ribų žymėjimo procedūra nusakyta 1592 m., atribojant Birštono girią, kur vienas iš žemės savininkų pakvietė liudyti „devynis gyvus senus vyrus ir dar septynis girininkus“¹⁰.

Teismuose senieji žmonės liudydavo nagrinėjant prievolių ir bajorystės įrodymo klausimus. 1488–1489 m. valdovo rašte Lucko seniūnui rašyta, kad Lucko vaitas ir miestiečiai neprivalo teikti pastočių (pavėžėjimo ir aprūpinimo prievolės bajorų duotos pareigūnams) Lucko seniūnui, vykstančiam į karo tarnybą. Apie nuo seno nusistovėjusią tvarką suteikti pastotes buvo argumentuojama atsižvelgiant į valdovų Vytauto ir Žygimanto Kęstutaičio laikus¹¹, kadangi šias prievoles atsiminė apklausti senieji žmonės¹². Šioje byloje senolių parodymais buvo remiamasi dėl vyresnio amžiaus ir galimybės atsiminti praeities realijas.

Į administraciniuose centruose vykusius teismų posėdžius senuosius žmones kviesdavo ne visada: kartais teismas mieliau rinkdavosi siųsti savo atstovą pas vietinį pareigūną, kad jie kartu vyktų pasikalbėti su vietiniais senaisiais žmonėmis. Paskui jų liudijimus pareigūnas perpasakodavo teisme. Išsiskyrė atvejai, kai išvažiuojamieji Komisarų ar Pakamario teismai vykdavo ties gyvenviečių laukų ribomis jas žymint: senoliai ateidavo ir dalyvaudavo net nekviesti, tikėtina, tik smalsumo vedami. Juolab kad ribų žymėjimo procedūra kaimo bendruomenėje buvo svarbus įvykis, į jį kartais susirinkdavo net keli šimtai žiūrovų. Peršasi prielaida, kad kartais teismų procesuose senieji žmonės savo padėtimi nebuvo prilyginami kitiems liudytojams, kuriais įprastai tapdavo bylininkų kaimynai, iš kasdienio gyvenimo gerai žinoję senąsias sklypų ribas.

Įdomu, kad dokumentuose senieji žmonės dažniausiai lieka anonimai. Nors jų liudijimai teismų procesuose būdavo reikšmingi, tokių senolių vardai užrašyti labai

8 [...] и братаничы их подали на то светков, людеи старых семи сел (LM UK 5: 100). XV a. pirmoje pusėje Lietuvos didžiojo kunigaikščio Švitrigailos privilegijoje minimas Jonui Mušatai suteiktas kaimas Lucko paviete, kurio ribas nustatęs pareigūnas (pareigūnai) neminimi, bet pasakyta, kad „apklausė senus bajorus ir senus vyrus“ (пытали старыхъ бояр и мужей старыхъ; LM TBK 12: 150).

9 [...] и опыт чынил въ старых бояр (LM TBK 12: 365).

10 [...] а надъто дей и ставлю доводъ живый девят чловека мужов старыхъ и до того семь осочниковъ пуцы Биришьтанское до присяги (AVAK 30: 114).

11 [...] за дяди нашего за великого князя Витовъта и Жикгимонъта (LM UK 4: 133).

12 [...] о томъ доведаль ся отъ старих людей, который бы помятали за великого князя Витовъта и Жикгимонта, и перво сего за насъ, даивали ль мецане подъводды зъ возы подъ старосту (LM UK 4: 133).

retai. Išskirtinis pavyzdys – 1522-ųjų valdovo raštas Markovo valsčiaus žmonėms iš Kureneco: Chomai, Demetriui, Povilui ir Savai Ustonavičiams. Rašte nusakytos Ustinovičių tėvo ir senelio tarnybos bei prievolės, turėtos dar valdovų Vytauto ir Žygimanto Kęstutaičio laikais, kurias jie privalėjo įrodyti teisme. Šiuo tikslu apklausti vietiniai senieji žmonės. Dokumente užrašyti penkių vardai: Miška Jevičius, Macovskis, Trusia, Ivanas Jurkovičius, Ivanas Šina Žukovičius, – toliau tepridėta „ir kiti“. Vadinasi, kiti liudytojai liko anonimai¹³. Ar gali būti, kad jų buvo tiek daug, jog net nenorėta gaišti laiko rašant visus vardus?

Šaltiniuose labai retai nurodytas tikslus dalyvavusių senelių skaičius. Ką tik aptartas dokumentas liudija, kad jų buvę daugiau nei penki. 1497 m. byloje dėl žemių ribų Svisločės valsčiuje minima, kad pakviesti „seni žmonės iš septynių kaimų“¹⁴. Svarbus, nors to beveik neatskleidžia šaltiniai, ir senųjų žmonių amžius. Nėra žinoma, kelerių metų turėjo sulaukti asmuo, kad būtų laikomas senu. Vienalaikiai archeologiniai duomenys leidžia teigti, kad bendruomenėje seniausi būdavo 50–60 metų žmonės. Pavyzdžiui, Panevėžio kapinių kasinėjimų duomenys rodo, kad asmenų, perkopusių 60 metų ribą, sudarė apie 1 procentą visų palaidotųjų (Baronas, Dubonis, Petrauskas 2011: 79–80; Jatautis, Mitokaitė 2013: 110–111; Jatautis 2013: 106–107). Raimonda Ragauskienė pateikė faktą, kad 1570 m. Vilniaus Pilies teisme, nagrinėjant bajorystės įrodymo klausimą, liudijo vyresnis žmogus, neprisimenantis, kiek jam metų; kitas senas žmogus teigė, kad jam – apie devyniasdešimt (Ragauskienė 2017: 148). Šie asmenys buvo išskirtinio amžiaus: anuomet vargingai gyvenę paprasti žmonės retai kada tokių metų sulaukdavo. O bajorijos luomo asmenys dažniau nugyvendavo ilgiau – jiems padėdavo lengvesnės gyvenimo sąlygos, geresnis maistas ir kita.

Tyrimui reikšmingų faktų suteikia 1542 m. LDK ir Livonijos sienos patikrinimo medžiaga. Sienų žymėjimo pareigūnai – komisarai, tikrindami riboženklius, apklausė pasienio gyventojus ir senuosius žmones, nes dalis valstybės sienos sutapo su pasienio gyventojų sklypų ribomis. Gyventojai drąsiai liudydavo, kad siena teisinga ir sena, kad ji tokia buvusi jų tėvų ir senelių laikais¹⁵. Žmonės teigė, kad dalis sie-

13 *Алексаядъръ, корол, его милость, казал о томъ доведати ся враднику марковъскому, писару, пану Ивану Яцковичу, от старых людей марковъских, и он, дей, старых людей марковъцовъ опытывал, на ймя: Мишка Иевъевича а Мацовски, а Труся, а Ивана Юрковича, а Ивана Шины Жуковича, и иных. И они, дей, передъ нимъ повелили, што ж за великого князя Витовта и за Жыкгимоята дедъ и отецъ их коня нашего не кормивали а в подводу не хоживали, нижли толко служили панцернаю службою, на войну хоживали* (LM TBK 4: 55).

14 [...] *люден старых семи сел* (LM UK 5: 100).

15 [...] *людми старыми, добре сведомыми границы и знаковь Радивиловых [...] поведають старыи люди браславъцы [...] А такъ тые люди освейскии повелили перед нами, иж в томъ мѣстѣцу панъ Радивиль хлеба ель, какъ тую границу чынить [...] панове смольвеньские ставили перед нами светъковъ добрых, людей старых, веры годных [...] перед нами светъковъ врадникъ пана Павловъ Браславъский Шембел людей добрых, старых, веры годных [...] по границу Великого князе Витовтъову, а по Витовте по границу Радивилову* (LM 560: 2, 5, 6, 16, 25, 29).

nos pažymėta kunigaikščio Vytauto laikais ir jie žinantys šį valdovą. Dėl to esantys pasiruošę duoti asmeninę priesaiką ties žemių ribomis. Kartu su jais dalyvavo ir senieji žmonės. Šiame procese ribas rodė ir dėl jų prisiekti norėjo ištisi kaimai. Gali pasirodyti, kad čia senųjų žmonių liudijimai vien dėl gebėjimo atsiminti tarsi ir nebuvo labai išskirtiniai. Todėl darytume prielaidą, kad jų užduotis čia buvusi ne tik atsiminti kuo senesnius faktus, bet ir atstovauti paprotinei teisei.

Istorikas Vytautas Raudeliūnas teigia, kad to meto LDK teismams būdavo nesvetimas formalizmas (1974: 56). Pavyzdžiui, duodant priesaiką reikėdavo laikytis griežtai nustatytų reikalavimų: atlikti visus būtinus gestus, aiškiai ir tinkama tvarka tarti priesaikos žodžius. Istorikas Karolis Modzelewskis rašo, kad analogiškas formalizmas egzistavo senosiose barbarinėse visuomenėse, kuriose buvo griežtai paisoma ritualo atlikimo tvarkos (2007: 85–87). Duodant priesaiką arba pasižadėjimą reikėdavo nustatyta eilės tvarka ištarti specialius sakinius – glosas; visa tai prižiūrėdavo specialūs „kalbėtojai“ ir papročių žinovai (Bergman 1999: 88–90). LDK atveju, žymint valdų ribas ir dėl jų prisiekiant, taip pat buvo paisoma formulumų. Pavyzdžiui, puikiai žinoma paprotinė liudininkų atrinkimo tvarka, fiksuota Lietuvos Statutuose (Čelkis 2011: 52–54). Peršasi hipotezė, jog senieji žmonės ne tik liudydavo, bet ir stebėdavo, ką vykdant tokias procedūras kalba ir kaip elgiasi kiti bendruomenės nariai. Ar tinkamai viskas atliekama?

Kaip tik 1542 m., tikrinant sieną, žmonės, įrodinėdami savo teiginius, buvo pasiruošę prisiekti ties ribomis¹⁶. Priesaikos būdavo ritualizuotos, o ritualų tvarka – tradiciškai nusistovėjusi. Įdomaus ritualo atvejis aprašytas Lietuvos Metrikoje 1634 m., nustatant LDK ir Maskvos sieną netoli Sebežo. Ten valstiečiai, rodydami pareigūnams sienos riboženklių – supiltą žemių kaupą, – kiekvienas pasėmė po saują žemės, užsidėjo sau ant galvų ir bučiuodami prisiekė, jog pareigūnams parodė teisingą ribos vietą¹⁷. Kaip paaiškinti tokią priesaikos formą, nefiksuotą jokiuose kituose rašytiniuose juridiniuose dokumentuose ir Lietuvos Statutuose? Reikia suprasti, jog šalia rašytinės LDK teisės paraleliai turėjo egzistuoti paprotinė teisė su savo raiškos formomis. Žmonėms reikėjo žinoti, jog ritualas turėjo būti toks ir ne kitoks. Tokiose situacijose reikėjo išmanyti papročius, kaip tinkamai viską atlikti, o čia galėdavo patarti senieji žmonės. Juolab kad ir jų liudijimai iš atminties supono ne ką kita kaip senąją įrodymo formą.

16 *А на томъ на всемъ мы вси готови есмо присегнѹти и з детьми нашыми, иж то есть правъдивае граница пана Радивилова, и инъшихъ многихъ людей пры тыхъ светъкохъ ставили, которіе то слыхали отъ отъцовъ своихъ, и при тыхъ светъкохъ такъже присегнѹти хочать [...] А при нихъ многіе люди, несколько сотъ чоловековъ, тые вси на томъ готови присегнѹти (LM 560: 23, 30).*

17 *[...] розвести по рассмотреню или розделити наполю или отвести з дерномъ по земльскому обычаю положи землю на голову и поцаловавъ с клятвою ити старожилца лучымъ людемъ хто достаточно знаетъ отводити (АКТ 1632: 133).*

Kartu pravartu išdėstyti kelias senosios Europos barbarų papročių ir teisės tyrėjų mintis. Istorikai Stefano Gasparri (1992: VI–VIII) ir K. Modzelewskis (2007: 52–53) rašo, kad barbarų paprotinėje teisėje senieji žmonės nebūtinai būdavo pagyvenę. Mokslininkai mano, kad tai galėdavo būti ir gerbiami vietos bendruomenių autoritetai, išmanantys paprotinę teisę. Jie buvo vyresnieji savo socialine padėtimi. Be to, Viduramžių Europoje senieji žmonės dažnai tarpininkaudavo tarp vietos bendruomenių ir valstybės administracijos, kurios pareigūnai atvykdavo pas juos iš toliau ir su jais tardavosi. Čia galima dar kartą prisiminti minėtąją 1486 m. Vilniuje nagrinėtą bylą tarp Šv. Mykolo Arkangelo cerkvės Smolenske archimandrito ir B. Semionovičiaus dėl Mokejevskojės sodybos, kurioje buvo numatyta apklausti vietos senuosius žmones. Dėl to teismo pareigūnas iš Vilniaus turėjo vykti į Smolenską pas vietininką M. Radvilą, o pastarasis su svečiu keliauti pas vietinius senuosius žmones pasikalbėti (LM UK 4: 116). Galima svarstyti: jei tokioje situacijoje nebūtų buvę galimybės su vietos žmonėmis kontaktuoti per vietos pareigūną, tokiais svarbiais klausimais pirmiausia būtų kalbėtasi su vietos bendruomenės autoritetingu asmeniu – seniūnu arba senu žmogumi, norinčiu ir galinčiu padėti atvykėliams. Kartu būtina nepamiršti, jog archajinėse bendruomenėse žmonės buvo konservatyvūs, nelabai linkę pasitikėti nepažįstamaisiais. Todėl neatmestina galimybė, jog ir LDK senaisiais žmonėmis galėjo būti vadinami ne tik senyvi asmenys, bet ir vietos autoritetai, kuriais pasitikėjo gyventojai ir kurie galėjo kalbėti visų vardu.

Nagrinėti dokumentai rodo, jog senieji žmonės minimi tada, kai susiduriama su teisiniais klausimais. Jie liudydavo ir patardavo sprendžiant gyventojų ginčus dėl nuosavybės priklausymo, žemių ribų, bajorystės įrodymų, prievolių klausimų. Dažniausiai jų liudijimais buvo remiamasi todėl, kad dėl savo amžiaus jie daugiau žinodavo ir atsimindavo apie praeitį. Taigi vertingos buvo jų sukauptos žinios. Kai kuriais kitais atvejais galima numanyti, kad senieji žmonės šiek tiek skyrėsi nuo teismuose liudijančių „jaunesnių“. Akivaizdu, teisėjams išklausti jų liudijimų buvo svarbu, – juk teismo pareigūnai net vykdavo į tolimą kelią, kad juos apklaustų. Kita vertus, stebina, jog nors tokie senųjų žmonių parodymai buvo svarbūs, raštininkai tik itin retai užrašydavo jų vardus, nurodydavo kilmės ir amžiaus duomenis.

Teismų praktikose vadovautasi ir ritualais, dalis jų užfiksuota Lietuvos Statutuose. Akivaizdu, jog tokių ritualų, taikytų praktikoje, bet nedokumentuotų, būta ir daugiau. Todėl natūralu, jog, šalia oficialių teismo formų, veikė ir senoji paprotinė teisė, kuria žmonės pagal poreikį remdavosi. Tai iliustruoja ir 1529 m. Pirmajame Lietuvos Statute įrašyti įvairių skyrių išplėstinių redakcijų straipsniai – papildymai priėmus Pirmąjį Statutą, tarp kurių pakliuvo ir paprotinės teisės elementai bei ritualinės formos, pavyzdžiui, burtų metimas, specifinis liudininkų atrankos būdas ir kiti (PLS: 193–194, 219, 228, 258–259). Darytume prielaidą, kad senieji žmonės, atstovaudami paprotinei teisei, pagal galimybes prižiūrėjo paprotinės teisės raiškos formas.

IŠVADOS

XIV–XVI a. LDK juridiniuose dokumentuose minimi *senieji žmonės* („seni žmonės“, „seni vyrai“). Jie liudydavo LDK sudarant sutartis su kaimyninėmis šalimis. 1358 m. LDK ir Mazovijos sutarties falsifikate, pagal kurį nustatyta šalis skyrusi siena, pažymėta, kad pareigūnams senąsias sienas rodė mokyti ir išmanantys „senoliai ir senoviniai žmonės“. 1398 m. LDK ir Vokiečių ordino Salyno amžinosios taikos sutartyje sienų ribas taip pat nurodė senieji žmonės. Tokie asmenys dalyvaudavo analogiškose XVI a. ribų žymėjimo procedūrose. Anuomet sutartyse naujai įtvirtinamų sienų nusakymas rėmėsi pagal paprotį nustatomų „senųjų“ sienų paieškomis. Tokiuose procesuose dalyvavę senoliai stengdavosi atsimiti senų laikų situaciją, o kartu savo žiniomis jie atstovaudavo paprotinei teisei.

XV–XVI a. senieji žmonės dalyvaudavo Žemės, Komisarų ir Pakamario teismuose, kuriuose buvo nagrinėjami nuosavybės, žemių ribų, prievolių, bajorystės įrodymų klausimai. Pirminė senolių užduotis buvo atsimiti senuosius – „tikruosius“ – faktus. Senųjų žmonių reikšmę rodo ir tai, jog jei į teismų posėdžius, vykstančius administraciniuose centruose, jie nebūdavo kviečiami, teismas, esant reikalui, išsiųsdavo pareigūną į senolių gyvenamąją vietą ir juos apklausdavo ten. Grįžęs pareigūnas teisme perpasakodavo liudijimus. Bet kai Komisarų ar Pakamarių teismai atvykdavo žymėti ribų į gyvenviečių laukus, senieji žmonės, kaip ir daugelis smalsuolių, galėdavo ateidavo ir dalyvaudavo nekviesti.

Atrodo, kad teismų procesuose senųjų žmonių statusas nebuvo lygiai toks pats kaip kitų liudytojų. Kadangi teismų dokumentuose paprastai būdavo užrašomi liudytojų vardai, nurodoma jų socialinė padėtis. O senųjų žmonių vardai fiksuoti itin retai, jie dažniausiai likę anonimais. Taip pat teismų dokumentuose itin retai nurodytas tikslus dalyvavusių senolių skaičius. Tik išimtiniais atvejais paminėtas jų amžius. Vienalaikiai archeologiniai šaltiniai leidžia teigti, kad tai galėdavo būti apytiksliai 60 metų ir vyresni žmonės.

1542 m., tikrindami LDK ir Livonijos sieną, pareigūnai apklausė pasienio gyventojus ir senuosius žmones. Visi savo liudijimus grindė menama senove ir teigė, kad sienos dalis pažymėta dar prie kunigaikščio Vytauto. Tokiuose procesuose dėl ribų nustatymo norėdavo prisiekti ištisi kaimai. Todėl senųjų žmonių liudijimas remiantis vien atmintimi nebuvo išskirtinis. Procese dalyvavę senoliai veikiausiai turėjo užduotį ne tiek atsimiti senąsias ribas, kiek atstovauti paprotinei teisei. Tikėtina, kad senieji žmonės stebėdavo, ką teismo ginčiuose kalba ir kaip elgiasi kiti bendruomenės nariai.

Anuomečiams teismams būdingas formalizmas. Be to, šalia rašytinės LDK teisės, paraleliai ilgai veikė ir paprotinės teisės elementai. Todėl ir teismuose buvo atliekami ir kai kurie paprotinės teisės ritualai.

Tyrimė nagrinėta hipotezė, kad XIV–XVI a. šaltiniuose minimi senieji žmonės galėjo būti paprotinės teisės atstovai ir senosios tradicijos žinovai bei saugotojai.

Neabejotina, kad senieji žmonės buvo paprotinės teisės atstovai. Tačiau kol kas tik pavieniai šaltiniai ir loginės prielaidos leidžia teigti, kad senieji žmonės buvo papročių saugotojai ir žinovai. Tačiau tai nepaneigia minėtos hipotezės, bet sustiprina jos tikimybę ir skatina tęsti „papročio“ sampratos LDK šaltiniuose tyrimus.

ŠALTINIAI

- CEV – *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, collectus opera Antoni Prochaska, Cracoviae: Acad. Literarum, 1882.
- Dusburg Petri de – Dusburg Petri de. „Chronicon terrae Prussiae“, *Scriptores rerum prussicarum* 1, Herausgeber Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Gottfried Wilhelm Strehlke, Leipzig, 1861.
- KDKM – *Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego*, opracował Jan Tadeusz Lubomirski, Warszawa, 1863.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 12, Vilnius: Mokslas, 1981.
- LM TBK 4 – *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga*, parengė Stanislovas Lazutka, Irena Valikonytė ir kt., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997.
- LM TBK 12 – *Lietuvos metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*, parengė Irena Valikonytė ir kt., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
- LM UK 4 – *Lietuvos Metrika (1479–1491). Užrašymų knyga* 4, parengė Lina Anužytė. Vilnius: Žara, 2004.
- LM UK 5 – *Lietuvos Metrika (1427–1506). Užrašymų knyga* 5, parengė Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanavičius (tekstai lotynų kalba), Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.
- LM UK 51 – *Lietuvos Metrika (1566–1574). Užrašymų knyga* 51, parengė Algimantas Baliulis, Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas, Vilnius: Žara, 2000.
- LUB – *Liv,-Est-und Kurländisches Urkundenbuch* 10, herausgeber Friedrich Georg von Bunge, Riga-Moskau, 1896.
- MRPS 3 – *Matricularum Regni Poloniae Summaria* 3: (1501–1506), wydał Theodor Wierzbowski, Warszawa, 1908.
- MRPS 4 (3) – *Matricularum Regni Poloniae Summaria* 4 (3): (1507–1548), wydał Theodor Wierzbowski, Warszawa, 1910.
- NKDM – *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. Dokumenty z lat 1356–1381* 3, wydali Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś, Warszawa: DiG, 2000.
- PLS – *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, parengė Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, Vilnius: Vaga, 2001.
- RLU – *Russisch-Livländische urkunden*, herausgeber Karl Eduard Napiersky, St. Petersburg, 1868.
- AKT 1632 – „Акт зямля размежевание 1632 г.“, *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*; f. 389 – 2, nr. 18, d. 648.
- ALS – *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, рэд. кал. Таісія Іванаўна Доўнар, Уладзімір Мікалаевіч Сатолін, Язеп Аляксандравіч Юхо. Мінск; ТЭСЭЙ, 2003.
- ASZR 1 – *Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси* 1, Вильна, 1867.
- AVAK 30 – *Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов* 30: *Акты Трокскаго подкоморскаго суда за 1585–1613 годы*, Вильна, 1904.
- LM 560 – *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, Кніга № 560 (1542 год)*, падрыхтаваў Алег Дзярновіч, Мінск: Беларуская навука, 2007.

TLS – *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, рэдакцыйная калегія: П. І. Шамякін (галоўны рэдактар) і др., Мінск: БелСЭ, 1989.
Словарь 27 – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 27, Москва: Наука, 2006.

LITERATŪRA

- Baronas Darius, Dubonis Artūras, Petrauskas Rimvydas 2011. *Lietuvos istorija 3: XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*, Vilnius: Baltos lankos.
- Bergman Harold J. 1999. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*, iš angų kalbos vertė Arvydas Šliogeris, Vilnius: Prada.
- Čelkis Tomas 2010. „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI amžiuje“, *Lietuvos istorijos studijos* 25, p. 25–47.
- Čelkis Tomas 2011. „Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, *Istorijos šaltinių tyrimai* 3, sudarė Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 31–58.
- Čelkis Tomas 2014. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Duby Georges 1988. *Mâle Moyen age: de l'amour et autres essais*, Flammarion.
- Gasparri Stefano 1992. „La memoria storica dei Longobardi“, in: *Le leggi dei Longobardi: storia, memoria e diritto di un popolo germanico*, a cura di Claudio Azzara e Stefano Gasparri. Milano, p. V–XXII.
- Ivinskis Zenonas 1936. „Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų“, *Athenaeum* 6, Kaunas, p. 54–117.
- Jablonskis Konstantinas 1979. *Istorija ir jos šaltiniai*, sudarė ir spaudai paruošė Vytautas Merkys, Vilnius: Mokslas.
- Jatautis Šarūnas 2013. „XVI–XVII a. senojo Panevėžio gyventojų antropologija“, in: *Iš Panevėžio praeities: šimtmečių spalvos. XIV ir XV konferencijų pranešimai*, sudarytojai Jūratė Gaigeliienė, Emilija Juškienė, Donatas Pilkauskas. Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, p. 104–115.
- Jatautis Šarūnas, Mitokaitė Ieva 2013. „Senajo Panevėžio gyventojai XVI–XVII a.: bioarheologinė analizė“, *Lietuvos archeologija* 39, p. 97–120.
- Mačiekus Venantas 1983. „Kaimo sueiga XIX a. pab. – XX a. I pusėje“, in: *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1981 ir 1982 metais*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institutas, p. 99–104.
- Mačiekus Venantas 1990. „Kaimo sueigose svarstomi klausimai, sprendimų priėmimas ir vykdymas“, *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, p. 136–146.
- Modzelewski Karol 2007. *Barbarų Europa*, iš lenkų kalbos vertė Vytautas Dekšnys, Vilnius: Mintis.
- Ragauskienė Raimonda 2017. *Mirties nugalėti nepavyko: Biržų ir Dubingių kunigaikščių Radvilų biologinė istorija*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.
- Raudeliūnas Vytautas 1974. „Priesaika kaip įrodymas senojoje Lietuvos teisėje (XVI–XVI a. pr.)“, *Socialistinė teisė* 1, p. 52–56.
- Sarrazin Jean-Luc 2014. „Seigneurie et communauté d'habitants en Poitou à la fin du Moyen Âge: Le cas de Bene“, *Provence historique* 64, p. 381–398.
- Stock Brian 1979. „Antiqui and Moderni as ‘Giants’ and ‘Dwarfs’: A Reflection of Popular Culture?“, *Modern Philology* 76 (4), p. 370–374.
- Šaknys Žilvytis Bernardas 2001. *Kalendoriniai ir darbo papročiai Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje: jaunimo vakarėliai*, Vilnius: Diemedis.
- Vashchuk Dmytro 2009. „Lithuanian Law of the 15th–16th Centuries. New Ways to Bypass ‘Outdated’ Regulations“, *Cahiers du Monde Russe* 50 (2–3), p. 567–578.

- Белы Алесь 2007. «Як размежаваць Літву ад Русі?», *ARCHE Пачатак* 10 (61), р. 128–145.
- Блануца Андрій, Ващук Дмитро 2006. «Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.)», *Український історичний журнал* 2, р. 11–23.
- Ващук Дмитро 2006. «Непорушність «старини»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX століття», *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* 6, р. 423–438.
- Ващук Дмитро 2009а. «Абыхмо держжали ихъ пвдль права ихъ земьли» (*Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.*), Київ: Інститут історії України.
- Ващук Дмитро 2009б. «Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатувовий період (на прикладі земської служби)», *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського* 1, р. 34–42.
- Ващук Дмитро 2011. «Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики)», *Український історичний журнал* 1, р. 195–209.
- Голубев Валентин 2009. «Старина» в житті населення белорусських земель Великого Князства Литовського як отражение исторической памяти (конец XV–середины XVI вв.)», *Acta humanitarica universitetus Saulensis* 9, р. 266–273.
- Груша Аляксандр 2013. «Улада непарушнасці і памяці: «Старина» і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст.», in: *Соціум: альманах соціальної історії*, редакційна колегія: Валерій Смолій та ін., вип. 10, р. 216–245.
- Грушевский Александр 1918. *Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв. Их старина и борьба за старину*, Киев.
- Кром Михаил 1994. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV–начала XVII вв.)», *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей* 3, Київ, р. 68–85.
- Любавский Матвей 1892. *Областное деление и местное управление в Литовско – русском государстве во времени издания первого Литовского Статута*, Москва: Университетская типография, Страстной бульваръ.
- Мионов Борис 2003. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства, в 2 томах, 3-е издание, Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. Полехов Сергей 2015. «Привилей Великих Князей Литовских Смоленской земли (середина XV – начало XVI в.)», *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1, р. 115–140.